

**БЛАГОДІЙНИЦТВО У ДІЯЛЬНОСТІ УЧИЛИЩА-ХУТОРУ
ГЛУХОНІМИХ У М. ОЛЕКСАНДРІВСЬКУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

В статті досліджується історія Відділу піклування про глухонімих та школи-хутору для глухонімих у м. Олександрівську Катеринославської губернії.

Ключові слова: школа-хутір, глухонімі, піклування, пожертва.

В статье исследуется история Отдела попечительства о глухонемых и школы-хутора для глухонемых в г. Александровске Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: школа-хутор, глухонемые, попечительство, жертвование.

The history of the Tutorial Department about deaf-and-dumb and school-khutor for deaf-and-dumb in Oleksandrivsk of Katerynoslav province is illuminated in this article.

Key words: school-khutor, deaf-and-dumb, tutorship, donation.

Тема благодійності в нашому суспільстві, що відроджує заборонені раніше традиції, досить популярна. Особливо популярна тематика досліджень благодійної діяльності у сфері освіти, що пояснюється як підвищеною увагою до самої освіти та її історії, так і наявністю джерел для системного дослідження обраної теми.

Перший сплеск популярності досліджень з історії благодійності припадає на середину ХІХ століття, що було пов'язано, по-перше, з популярними на той час ідеями гуманізму, по-друге, з відкриттям чисельних благодійних закладів. Тематика досліджень цього періоду включала наступні питання: загальні проблеми благодійності, державна система захисту населення (П.І. Георгієвський), пошуки коренів благодійності в Київській Русі та періодизація історії благодійності, аналіз законодавчої бази Російської імперії у сфері благодійності (М. Дмитрієв), основні напрями благодійності (Є.Д. Максимов).

З приходом радянської влади дослідження з історії благодійності були припинені, а дана тема була визнана буржуазною і заборонена [6, с. 39]. Єдиними виключенням були роботи з історії товариства Червоного Хреста, заснованого у другій половині ХІХ століття. Але і в них його дореволюційна діяльність висвітлювалась схематично і невиразно, до того ж з перевагою не аналізу, а критики [7, с. 132]. Лише наприкінці 80-х років ХХ століття у зв'язку з лібералізацією суспільного життя було знято заборону з теми благодійності. З'являються праці, що повністю або частково присвячені проблемам благодійництва чи меценатства, як, наприклад, робота А.Н. Боханова «Коллекционеры и меценаты в России».

Сучасна вітчизняна історіографія представлена працями Ю. Гузенка, О. Доніка, Т. Курінної, С. Поляруш, І. Суровцевої та ін., які досліджують становлення і розвиток органів державної опіки, громадських добродійних об'єднань та благодійну діяльність окремих сімей чи осіб. Окремий блок праць присвячений історії освітянської благодійності. Вагомим доробком в історії благодійництва є докторські дисертації Н. Сейко «Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.)» та О. Друганової «Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX ст.)». Безпосередньо історію діяльності училища-хутору глухонімих в м. Олександрівську дослідила запорізький історик С.І. Козиряцька. Дана робота не присвячена історії благодійності, хоча торкається окремих її питань. Адже цього неможливо уникнути, зважаючи на умови фінансування школи-хутору (головним чином, на приватні пожертви) [8].

Мета статті – на матеріалах державного архіву Запорозької області простежити історію навчального закладу, що виник та діяв, головним чином, на благодійній основі – училища-хутору в м. Олександрівську Катеринославської губернії.

XIX ст. виявилось революційним у сфері освіти, особливо його друга половина. Відкривалися один за одним навчальні заклади різного типу, завдяки чому освіта стала доступна кожному. Крім того, набували поширення ідеї благодійності. Поєднання цих двох обставин сприяло виникненню ще одного напрямку діяльності Відомства установ імператриці Марії (далі – ВУІМ) – Піклування про глухонімих, що забезпечував би догляд за ними, виховання та освіти. За приблизними підрахунками, кількість глухонімих в Росії на той час налічувала більш як 200 000 чоловік обох статей, з яких шкільного віку – 50 000 чоловік. На цю кількість людей до 1900 року нараховувалось лише 30 училищ. З них 12 училищ для росіян, інші – для дітей іноземців [4, арк. 3 зв.]. Хоча у статті «Про діяльність училища-хутору глухонімих в місті Олександрівську на початку XX століття» С.І. Козиряцька стверджує, що подібних училищ було 18: для росіян – 7, інші – для іноземців [8, с. 98].

Сумний стан піклування про глухонімих звернув на себе увагу государині імператриці Марії Федорівни. А відтак 3 травня 1898 року у Петербурзі виникає благодійна установа – Піклування государині імператриці Марії Федорівни про глухонімих, яку очолив Іван Карлович Мердер. Піклування незабаром починає відкривати свої відділи в різних містах країни. З цього часу почали відкриватися одна за одною школи, майстерні, богадільні для глухонімих, курси для підготовки вчителів глухонімих тощо. Крім того, відкриваються школи-хутори, в яких глухонімі діти селян могли, не відриваючись від свого середовища, отримувати правильну освіту та виховання [5, арк. 3зв.].

Однією з перших установ такого типу, та в той же час найбільшою в Російській імперії, стало училище глухонімих в м. Олександрівську, що знаходилось у віданні Олександрівського відділу Піклування государині імператриці Марії Федорівни про глухонімих.

Питання про будівництво Олександрівської школи постало у 1899 році, коли 4 травня від Ради, що знаходилася під «Августійшим покровительством Їх Імператорських Величностей Піклування государині імператриці Марії Федорівни про глухонімих» Олександрівському міському голові було адресовано листа, в якому йшлося про незадовільний стан справ у навчанні та опіки глухонімих дітей, а також наполегливе прохання розглянути на найближчому засіданні Міської думи питання субсидії так, щоб глухонімі діти міста навчалися та виховувалися безкоштовно [1, арк. 1]. Розпочався збір відомостей щодо чисельності глухонімих, сліпих та слабоумних дітей у повіті. Вже 1 жовтня 1900 року на зборах Земської управи одногосно постановили відраховувати щорічно на користь майбутнього навчального закладу по 1 000 руб. за умови, що діти навчатимуться безкоштовно [8, с. 99].

Ініціатором та керівником Олександрівського відділу піклування і організатором училищ став олександрівський міський голова Фелікс Францевич Молчановський [5, арк. 3зв.]. Саме його катеринославський губернатор у жовтні 1902 року призначив на посаду уповноваженого комітету піклування. Одним з головних завдань уповноваженого була також організація Олександрівського відділу піклування про глухонімих, який його стараннями був сформований та 29 березня 1903 року комітетом піклування затверджений. До складу Відділу увійшли наступні особи: голова Відділу – повітовий предводитель дворянства граф Іван Вікторович Канкрин, товариш голови та попечитель школи – олександрівський міський голова Ф. Ф. Молчановський, скарбник – управляючий місцевим відділенням Азовсько-Донського банку Захарій Якович Лева, секретар – губернський секретар Андрій Павлович Рудановський. Почесним членом Піклування був катеринославський губернатор. Всі поточні питання з будівництва та діяльності школи глухонімих вирішувалися на засіданнях місцевого відділу піклування про глухонімих [5, арк. 4зв].

11 травня 1903 року було розпочате будівництво школи глухонімих на 120 чоловік. Школа мала розташуватися в двох верстах від міста на землі, пожертвованій Олександрівською міською думою, в 10 десятин. 11 серпня того ж року школа з усіма надвірним будівлями була завершена, і вже 15 серпня був здійснений перший прийом до школи 30 чоловік. Наступного року були завершені гуртожиток, церква, парова баня, пральня та ін. Подарованій землі виявилось недостатньо, і Відділ додатково орендував землю у міста. На цих землях були розведені сади, парники, городи, пасіка, дослідні поля та влаштована сільськогосподарська метеорологічна станція [5, арк. 4].

Лише перший 1903 рік Відділ міг працювати за нормальних умов суспільного життя. 1904 року почалася війна з Японією, 1905 року широкою хвилею прокотилися народні хвилювання зі страйками та єврейськими погромами. Звісно, все це негативно відбилося на добробуті всіх благодійних товариств взагалі, і на діяльності Відділу зокрема. Адже Відділ не отримував коштів із казни. Це була установа, що існувала головним чином «за рахунок добрих людей, що співчувають нещасній долі глухонімого», тобто, за рахунок пожертвувань [3, арк. 8]. Піклування імператриці Марії Федорівни лише на

самому початку діяльності Олександрівського відділу виділило йому 300 крб. [3, арк. 7]. Ці кошти ніяк не могли стати підґрунтям для влаштування школи для глухонімих дітей. Багато земств та міських управ Катеринославської і Таврійської губерній асигнували постійні чи тимчасові субсидії на училище або ж мали своїх стипендіатів, тобто, оплачували навчання кількох учнів. Але суми, що отримувалися від земств та міст, не могли покрити навіть третини щорічних витрат [5, арк. 11].

Особливо тяжким видався 1906 рік. Школа в Олександрівську була тимчасово, з червня по 15 вересня, закрита, діяльність Відділу призупинена і «мало было вероятия на возрождение этого симпатичнейшаго учреждения» [3, арк. 7зв.]. Причиною цьому стали наслідки 1905 року. Субсидій від ВУІМ, про які клопотав Відділ, вказуючи на повну безвихідь свого положення, не надійшло. Хоча, як видно зі звіту Піклування за 1906 рік, Відділу з каси ВУІМ видана була позика у 80 000 крб. Ця позика, за приватними даними одного з членів Відділу, призначалася на потреби Олександрівської школи [3, арк. 7 зв.].

Образ від такого ставлення Центрального комітету піклування про глухонімих пронизує весь звіт за 1907 рік, де також містяться короткі дані за попередні 5 років діяльності. Мало того, що Центральний комітет ініціював та дозволив існування в м. Олександрівську установ свого Відділу та поклав на нього початкове завдання задоволення просвітницьких потреб глухонімих однієї Катеринославської губернії, з 1904 року – і Таврійської, але й не надав жодної допомоги своєму Відділу, не зважаючи на ті мізерні, у порівнянні з добутими самим Відділом коштами, грошову допомогу в 5 000 руб., що була видана Комітетом Відділу у 1903 році, і то лише в борг [3, арк. 8].

Всі молитви та прохання Відділу залишилися без відповіді, і допомога з боку Комітету не була надана. Всі багаточисельні клопотання Відділу та подання перед Комітетом не тільки не отримали будь якого реального вирішення, а залишилися взагалі без відповіді. Зважаючи на такий стан справ, керівникам Олександрівського відділу доводилось сподіватися лише на власні сили та енергію, винахідливість та наполегливість в прагненні забезпечити подальше існування школи та розвиток діяльності Відділу. Великих зусиль в цьому напрямку доклав Ф. Молчановський. Він зміг знайти нові джерела фінансування і цим врятував школу від закриття, а її вихованців – «от прозябания во мраке невежества» [3, арк. 8-9]. Рятувальним колом стала лотерея, розіграш якої відбувся 5-6 травня 1907 року. Завдяки їй Відділ зміг погасити частину своїх боргових зобов'язань. Допомогли також місцеві робітники, які звернулися до своїх братів-робітників з особливою відозвою, де просили їх прийти на допомогу Відділу відрахуванням добровільного внеску зі своїх заробітків [3, арк. 10]. Рядом таких заходів Відділу вдалося врятувати Олександрівську школу від закриття та, крім того, влаштувати ще іншу школу-санаторій в м. Євпаторії, куди було переведено 30 вихованців з Олександрівської школи, а до останньої прийнято таку ж кількість учнів [3, арк. 9].

Справа в тім, що 1904 року Ф.Ф. Молчановського, уповноваженого по Катеринославській губернії, Рада піклування затвердила у званні уповноваженого ще й Таврійської губернії. У відношенні від 12 серпня 1904 року за № 8422 на ім'я голови Відділу Ф.Ф. Молчановського Рада піклування просить його взяти на себе турботу щодо облаштування ділянки землі в 4 дес. на березі Чорного моря, що пожертвувала Євпаторійська міська дума, для організації тут санаторію для слабких та хворих глухонімих. За постановою названої думи ділянку треба було облаштувати до 1 січня 1905 року [3, арк. 41]. Строк був поставлений не випадково, бо як видно з певних натяків у звітах Олександрівського училища, на цю ділянку було достатньо претендентів. Але для початку будівництва потрібні були кошти, яких не було. Пошук джерел фінансування проходив дуже складно, бо перешкождали вже вищезгадані події 1904 та 1905 років. Ф. Молчановський звернувся до колишнього голови Піклування І.К. Мердера та пояснив, що довготривалі пошуки коштів на будівництво Євпаторійської школи не дали результатів. Крім того, Ф. Молчановський не зустрів такої підтримки, яка йому була надана при організації справи в Катеринославській губернії покійним графом Ф.Е. Келлером. На жаль, І.К. Мердер не зміг нічим допомогти.

Тим часом Євпаторійське міське управління категорично відмовляло, не дивлячись на особисте прохання Ф. Молчановського, відтермінувати облаштування дачі. Тому Ф. Молчановський, щоб не втратити права на землю, приступив до облаштування її, і поки за власний рахунок, що давало можливість зберегти право володіння та отримати документи на володіння цією землею [3, арк. 41зв.].

Завдяки особливим старанням та зусиллям вдалося до 1 січня 1905 року огородити дачну ділянку, приступити до будівництва двох колодязів, почати насадження парку та придбати необхідні будівельні матеріали. [3, арк.42зв.].

1905 року приступили до планування ділянки, влаштування артезіанського колодязя та до початку будівництва самої школи. Витрачено з загальних коштів Відділу за 1905 рік 3754 крб. 22 коп., боргів по влаштуванню школи було 7917 крб. 33 коп. [3, арк. 42].

Але події 1905 року, що спровокували грошову кризу та послабили приток пожертв, стали підґрунтям до призупинення будівництва Євпаторійської школи. Засоби Відділу були настільки обмежені, що їх не вистачало на утримання існуючої в м. Олександрівську школи. За відсутності коштів ніяких нових робіт не проводилося. До усіх невдач приєднався ще неочікуваний перевід на нове місце служби, у Миколаїв, попечителя Євпаторійської школи С.В. Підпригори, який почав облаштування та будівництво її та поклав чимало сил на цю справу. Знайти заміну в таких умовах було складно, адже мало хто погодиться на таку важку, до того ж безоплатну, працю. Тимчасово ці обов'язки виконував помічник попечителя А.Л. Генріх, який продовжував вести справу. У його листах постійно наголошується на поганому стані справ Євпаторійської школи, а також про відмову попечителів школи сплачувати членські внески у розмірі 5 руб., що на той час відігравали важливу роль у фінансуванні закладу. [3, арк. 43-43зв.]. Ця

обставина свідчила не лише про погіршення фінансового становища попечителів, а й про їх зневіру щодо завершення будівництва школи-санаторія.

Все ж будівництво школи було завершено влітку 1907 року. Проте і тут не обійшлося без Ф. Мовчановського. Він приїхав з партією вихованців, відправлених в Євпаторійську школу з Олександрівська 17 червня 1907 року, у складі 3 класів: другого та третього паралельних та четвертого основного і викладацького персоналу. Вони і допомогли завершити будівництво, і 29 червня відбулося відкриття школи. Будівництво школи з обладнанням обійшлося Відділу більше 30 тис. крб. [3, арк. 45зв.]. Лише завдяки пожертвам, а також розіграної 5 та 6 травня 1907 року лотереї, Відділу піклування вдалося врятувати Олександрівську школу від закриття, погасити частину боргів, а також відкрити школу-санаторій в м. Євпаторії.

Відділ клопотав щодо височайших нагород особам, що надали Відділу сприяння в розвитку його благодійної діяльності як значними матеріальними жертвами, так і своєю власною працею. Але ці клопотання залишились без належної підтримки з боку Комітету попечительства про глухонімих і не були дозволені. Задоволення таких клопотань мало для Відділу величезне значення. Воно, з одного боку, сприяло б збільшенню припливу пожертв на потреби Відділу, а з іншого – було б справедливою нагородою тих членів Відділу, які дійсно доклали багато зусиль до справи служіння глухонімих.

За грошові пожертви на користь шкіл для глухонімих були представлені до нагороди такі особи: купець М.Ю. Карпась – званням потомственного почесного громадянина за здійснену ним пожертву в 3000 крб.; купець К.Л. Саксаганський – званням Комерції радника за пожертву в 10000 крб.; помічник попечителя Олександрівської школи, дворянин Н.І. Яковлев – орденом Св. Станіслава 3 ступеня та першим чином колезького регістратора за пожертву в розмірі 3000 крб.; казначей відділу З.Я. Леве – орденом св. Анни 3 ступеня та чином губернського секретаря за надання ним пожертви в сумі більше 5000 крб. [3, арк. 12 – 13 зв.]; помічник попечителя Олександрівського училища, почесний громадянин Я.Г. Нібур до нагороди званням потомственного почесного громадянина за наданням ним значної матеріальної підтримки [4, арк. 107 зв.].

До нагород також пропонувались особи, що безоплатно здійснювали свої обов'язки на користь шкіл для глухонімих: І.П. Айзенберг-Суріс – золотою шийною медаллю на Станіславській стрічці за безоплатне виконання протягом кількох років обов'язків бухгалтера Відділу; підпоручик запасу інженерного корпусу Ф.С. Пекутовский – орденом Св. Анни 3 ступеня та до затвердження на посаді помічника попечителя Олександрівської школи за безоплатне складання для Відділу проекту будівлі на хуторі глухонімих та за спостереження в 1903 та 1904 роках за будівельними роботами; колезький секретар С.В. Підпригора, колишній попечитель Євпаторійської школи-санаторію – орденом Св. Станіслава 3 ступеня з переведенням в чин титулярного радника за безоплатну працю на посаді попечителя; купець А.К. Комір – золотою шийною медаллю на Анненській стрічці за безоплатне виконання обов'язків в якості

завідувача господарською частиною на хуторі глухонімих протягом 1904-1906 рр.; помічник попечителя школи, купець В. І. Примаков – золотою шийною медаллю на Станіславській стрічці за заслуги на посаді та надані ним пожертви; помічник попечителя школи М.Д. Белаш – срібною шийною медаллю на Станіславській стрічці за заслуги на посаді; колезький радник Б.Н. Вивульський – орденом св. Станіслава 2 ступеня за широку співпрацю у зборі пожертв на користь Відділу; помічник Євпаторійської школи-санаторія, громадянський інженер А.Л. Генріх – орденом св. Станіслава 3 ступеня за велику та безоплатну працю по складанню проекту Євпаторійської школи, спостереження за будівництвом та збір пожертв на користь школи; лікар Олександрівського училища-хутора, колезький радник К.С. Караманов – до ордену св. Анни 2 ступеня за безоплатне виконання ним з 1904 року обов'язків лікаря [3, арк. 12-13зв., арк. 107зв.].

З числа вказаних осіб Карпась, Саксаганський, Яковлев та Леве погодилися надати пожертву умовно, і оскільки клопотання Відділу так і не були вирішені, то останній, не кажучи вже про втрату свого престижу, втратив пожертви на суму в 21 тис. крб. [3, арк. 12-13зв.].

Після тривалого листування, у 1907 році Відділ виклопотав собі право безкоштовної пересилки поштою відкритих листів казенного зразка, закритих пакетів до одного фунту та посилок в бандерольній упаковці до 4 фунтів кожна. Цим правом користувалися Олександрівське училище та Євпаторійська школа-санаторій. Того ж року Відділ виклопотав перед міністром шляхів сполучення про включення шкіл для глухонімих дітей, які перебували у його віданні, до переліку закритих навчальних закладів, що користуються пільговим тарифом, встановленим на проїзд вихованців в санаторії, літні колонії та на мінеральні води. Також Відділ звернувся до митниць з проханням віддати Відділу товари, що не були продані на митниці після других торгів. Погодилася лише Феодосійська митниця, від якої отримано різних товарів на суму до 800 крб. Так по крупинкам і створювали очільники Відділу добробут своїх вихованців [4, арк. 106-106 зв.].

Джерелами поповнення бюджету підопічних Відділу навчальних закладів були: членські внески; допомога від земств Таврійської та Катеринославської губерній; кошти за земських стипендіатів; допомога від громадських установ, міських та сільських товариств; пожертви за підписними листами, без підписних листів, за книжками з талонами; кружечний і тарілковий збори; влаштування лотерей; продаж видань Відділу.

Членські внески були найстійкішим джерелом поповнення бюджету навчальних закладів, адже мали обов'язковий характер. Допомога від земств відіграла велику роль у фінансуванні начальних закладів, проте проіснувати цим закладам тільки за рахунок допомоги було неможливо, адже вона покривала лише третину витрат навчальних закладів. Допомога від громадських установ, міських та сільських товариств, пожертви за підписними листами, без підписних листів, за книжками з талонами мали випадковий характер, проте були реальним джерелом фінансового добробуту школи. Наприклад, багато підписних листів не було повернено назад до школи.

Доводилося по кілька разів писати листи до закладів, куди направлявся підписний лист, з проханням повернути його, хоча б і без пожертв. Щодо кружечного та тарілкового зборів, то це, мабуть, наймасштабніша і найнеприбутковіша справа. Кружки Відділу розміщали в міській управі, повітовому казначействі, міських банках та товаристві взаємного кредиту, нотаріальних конторах, конторах заводів та парових млинів, конторі начальника станції Курсько-Харківсько-Севастопільської залізної дороги, редакціях деяких газет та магазинах. Кружки знаходилися також в Олександрівській повітській земській управі та були розіслані майже у всі волосні правління повіту. Тарілки розраховувалися на доброту духовних осіб і відповідно розташовувалися. Здавалося б, задіяно дві губернії, і не лише міста, а села. Проте прибутки від такого задуму були, порівняно з іншими, мізерні. Найбільш прибутковою справою виявилось влаштування лотерей. У 1905 році прибуток від продажу товарів лотереї склав 7,5 тис. крб., у 1907 році – 55254 крб. 51 коп., у 1908 році – 469903 крб., а у 1910 році – 922122 крб. 15 коп. [2, арк. 54 зв.] У звіті за 1907 рік бачимо нове джерело фінансування – кошти, що надійшли по відозві до робітників, про яку вже йшлося раніше (за рік зібрано 494 крб. 62 коп.) [3, арк. 70 зв.].

Училище-хутір для глухонімих у м. Олександрівську Катеринославської губернії є цікавим для вивчення, перш за все своєю унікальністю. Вона полягає у способі фінансування училища, унікальним є й сам тип училища як першого хутору для глухонімих та взагалі першого закладу для глухонімих у Катеринославській губернії, що пізніше став найбільшим закладом такого типу не лише в Російській імперії, але й у Європі. Щодо благодійництва в училищі-хуторі для глухонімих, то слід відзначити, що саме завдяки йому можливе було створення та існування обох шкіл для глухонімих. Але і у такій добрій справі зустрічаємо корисливі мотиви. Мова йде про умовність пожертв, доки так звані благодійникам не буде надано за «їх добру справу» нагорода. Однак були люди, які крім грошей, жертвували на добру справу власні час, зусилля та нерви. Це, в основному працівники шкіл: архітектори, лікарі, бухгалтери. Особливу шану слід віддати Олександрівському міському голові, попечителю Олександрівської школи для глухонімих Ф.Ф. Молчановському, який завжди посилено надавав кошти навчальним установам Відділу, а також постійно, починаючи з заснування самого Відділу та підопічних йому шкіл, вкладав в них власні ідеї, власну енергію, сили та здоров'я.

Бібліографічні посилання:

1. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 118: Документи об открытии в г. Александровске интерната для глухих, слабослышащих и умственно отсталых детей (доклады, переписка, заявления) за 1899 – 1902 гг. – 47 арк.
2. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 322: Документы о восстановлении и деятельности школы-хутора для глухонемых (постановления, доклады, переписка) за 1908 – 1917 гг. – 80 арк.

3. ДАЗО. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 262: Отчет Александровского отдела попечительства государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых состоящего под Августейшим покровительством Их Императорских Величеств за 1907 г. – 241 арк.
4. ДАЗО. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 273: Отчет Александровского отдела попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых состоящего под Августейшим покровительством Их Императорских Величеств за 1908 г. – 226 арк.
5. ДАЗО. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 285: Краткий очерк о городском училище-хуторе глухонемых в г. Александровске Екатеринославской губ. За 1903 – 1910 гг. – 15 арк.
6. Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37-44.
7. Ковалева С. Благотворительная деятельность в России на рубеже XIX – XX вв. в отечественной историографии (с 1917 г. по настоящее время) / С. Ковалева // Исторична панорама. – 2009. – Вип. 9. – С. 131-135.
8. Козыряцкая С.И. Деятельность училища-хутора глухонемых в городе Александровске в начале XX века / С.И. Козыряцкая // Музейний вісник. – 2007. – Вип. 7. – С. 98-112.

Надійшла до редколегії 12.03.2011 р.